

Elżbieta Czykwin

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie [elczyk@op.pl, e.czykwin@chat.edu.pl]

ORCID: 0000-0002-1297-1926.

Casus Andersa Breivika

Analiza wyselekcjonowanych wymiarów

Abstrakt: Spektakularny casus Andersa Breivika wywołał, i wywołuje daleko idące reperkusje społeczne. W artykule analizowano dochodząc drogą Metody Ugruntowanej (Konecki 2018), dzięki której z ogromnej ilości materiału i możliwych zmiennych, udało się „wydestylować” cztery podstawowe wymiarów jako konstytutywne i jednocześnie, jak można było stwierdzić później – wspólne dla wielu innych przypadków, które miały miejsce przed zamachem 22/7 i po nim. Wymiarami tymi są: dysfunkcjonalne relacje społeczne w dzieciństwie, narcyzm, uzależnienie od Internetu i status incela oraz doświadczanie wstydu. Wszystkie te wymiary występują wspólnie i w ekstremalnym nasileniu.

Dzięki temu uzyskano rodzaj matrycy konceptualnej pozwalającej na przyjęcie swoistego approach w analizach podobnych przypadków. Matryca ta umożliwia też zrozumienie toksycznych źródeł osadzonych we współczesnej cywilizacji okcydentu.

Słowa kluczowe: wstyd, incel, narcyzm, Internet, agresja.

22 lipca 2021 roku mija 10 lat od pamiętnego, budzącego zgrozę „czarnego piątku” kiedy to w Norwegii zginęło 77 osób w z ręki jednego człowieka, który z premedytacją dokonał jednoosobowej zbrodni najstraszniejszej w historii tego kraju.

Casus Andersa Breivika nie może być widziany jako przypadek unikalny. Przeciwnie, sprawca znalazł wielu naśladowców, których zbrodnie miały podobne

jak w omawianym przypadku źródła i przyczyny kulturowo-społeczne zarówno w przypadkach poprzedzających zamach w Norwegii (Czykwin 2019) jak i po „czarnym piątku” (Czykwin 2020, s. 18–25)

Założenia

Tezą główną artykułu jest nasuwający się wniosek iż casus ABB jest w jakimś sensie produktem naszych czasów, postacią prototypową. W związku z tym, analiza tego przypadku odślania szereg wymiarów jego tożsamości indywidualnej ale przede wszystkim społecznej odpowiedzialnych za wykreowanie postaci Breivika i jemu podobnych.

Analiza funkcjonowania Andersa Breivika napotyka na trzy fundamentalne trudności. Pierwszą z nich jest dostęp do jego osoby. Żaden badacz, nie mówiąc o dziennikarzach, z wyjątkiem dwóch Komisji psychiatrycznych powołanych przez Norweski Sąd Najwyższy, nie miał możliwości dotarcia do oskarżonego. Wykreowało to sytuację, w której z jednej strony wszyscy badacze zostali postawieni w podobnej sytuacji, co nie zmienia faktu, że brak wiedzy z pierwszej ręki stanowi poważny defekt podjętych analiz. Wiąże się z tym problem selekcji danych, których liczba jest ogromna. W podjętych poszukiwaniach opierano się na możliwie kompetentnych źródłach, jeśli prasowych, to wykorzystywano renomowane tytuły a uzyskane dane konfrontowano z innymi, najczęściej norweskojęzycznymi, budzącymi zaufanie informacjami. Starano się dokonywać tłumaczeń z norweskiego na polski, angielski oraz rosyjski aby możliwie prawomocnie uzyskiwać wypreparowane dane.

Inną trudnością było skalowanie ważności uzyskanych danych. Jeśli rzeczywiście miały one miejsce w życiu ABB, to czy odegrały one i jaką rolę w jego późniejszych decyzjach życiowych? W tym kontekście, w oparciu o zebrane materiały¹, „wydestylowano” cztery przestrzenie jako kluczowe dla ukształtowania się osobowości Breivika. Wymienię je wstępnie aby przejść do ich bardziej szczegółowego rozwinięcia.

Za pierwszą z nich uznać można *dysfunkcjonalne relacje społeczne*, ze szczególnym podkreśleniem braku ojca i jego „zaocznej”, destruktywnej roli a także wpływu osobowości matki Andersa z jej bagażem traumatycznych doświadczeń z dzieciństwa i samotnego macierzyństwa oraz stwierdzoną chorobą afektywną dwubiegunową. Relacje rodzinne rzutowały też na relacje z rówieśnikami.

Drugim, ważnym obszarem formatywnym jest niewątpliwie *narcyzm*, jako obrona przed nieprzepracowanym kompleksem Edypa.

.....

¹ W sensie metodologicznym przeprowadzone studium przypadku i jego analiza oparte były na założeniach Teorii Ugruntowanej (Birks, Mills 2015; Konecki 2018).

Trzecim, wyodrębnionym formatywnym wymiarem jest *znaczenie Internetu*, w szczególności długotrwałe uzależnienie od wojennych gier komputerowych, w konsekwencji związane z obniżeniem progu oporu przed zabijaniem. Obecność w Internecie przy jednoczesnym braku bezpośrednich relacji społecznych w szczególności z kobietami, wpłynęły na ukształtowanie się *statusu incela* (odrzuconego przez kobiety mizogina).

Kolejną, czwartą przestrzenią istotną dla ukształtowania się osobowości sprawcy w kontekście popełnionej zbrodni, była emocja *wstydu* oraz poniżenia w powiązaniu z agresją, która – w moim przekonaniu wiąże wcześniejsze wymiary, stanowiąc relatywnie rzadko przywoływany wymiar interpretacyjny.

Wymienione wyżej wymiary stały się na tyle powszechne, że stanowią one kanwę, rodzaj kalki w formowaniu się wielu innych tożsamości osobowych i społecznych a także zarzewie dysfunkcyjnych czy patologicznych zachowań nie tylko norweskiego sprawcy. W omawianym tu przypadku, nasilenie tych złowróżbnych wymiarów było szczególnie silne. Tak więc przypadek Norwega może stanowić, przez swój skrajny charakter występowania wszystkich z tych wyodrębnionych i powszechnie obecnych wymiarów, rodzaj modelu czy prototypu analitycznego.

Powyższe ujęcie ma także walor pedagogiczny. Uwypukla ono bowiem charakterystyczne rysy współczesnej cywilizacji zachodniej jako rodzaje zagrożenia w procesie socjalizacji młodego pokolenia. Wszystkie wymienione wymiary omówię w podanej wyżej kolejności.

Relacje społeczne

Anders Breivik urodził się w rodzinie patchworkowej. Jego matka Wenchy miała już nieślubną córkę Elizabeth z ojcem której nie utrzymywała kontaktu. Ojciec Andersa ożenił się z jego matką i był to jego drugi związek małżeński. Z pierwszego posiadał troje dzieci. Rodzice Andersa poznali się w pralni, ojciec był dobrze sytuowanym dyplomatą a matka kimś w rodzaju salowej. Ich rozwód miał miejsce kiedy Anders nie miał nawet roku². Wenche rozważała, w późniejszym okresie trwania ciąży jej usunięcie ale było to (wówczas) nielegalne. Twierdziła ona iż dziecko było trudne już w okresie przed urodzeniem i sprawiało jej ból. Kiedy Anders się urodził nie karmiła go piersią, ponieważ jak twierdziła, miała wrażenie iż syn „wysysa z niej życie” (Olsen 2020).

.....

² Po porodzie Wenchy cierpiała na niewidoczną na pierwszy rzut oka depresję. Czuła się zagrożona perspektywą porzucenia i samotnego wychowywania dziecka. Tymczasem mąż, Jens był skoncentrowany na pracy zawodowej i wymagał od żony perfekcyjnego prowadzenia domu oraz pełnienia funkcji żony dyplomaty na placówce w Londynie gdzie mieszkali niedługo po urodzeniu się syna. (zob. Anders Behring Breivik's mother 'sexualised' him when he was four, 07.10. 2012, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/norway/9592433/Anders-Behring-Breiviks-mother-sexualised-him-when-he-was-four.html> (dostęp: 19.12.2020).

Po rozwodzie i przyznaniu opieki i alimentów oraz powrocie z Londynu do Oslo, Wenchy nie radziła sobie z samotnym wychowywaniem dwójki dzieci i sama zwróciła się do SSBU³ z prośbą o pomoc. Psychologowie z SSBU zalecali opuszczenie przez Andersa domu gdzie panowała niestabilna emocjonalnie atmosfera. Wenchy początkowo przystała na taki scenariusz ale później zmieniła zdanie. Zalecenia psychologów zostały przekazane organizacji Barnevernet z powiadomieniem ojca (Czykwin 2019, s. 9–27).

Jens Breivik po zapoznaniu się z raportem (Borchgrevink 2013) wyraził gotowość przejęcia opieki nad Andersem ale Wenchy nie wyraziła na to zgody i przed sądem zaprezentowała się jako kochająca matka, rezygnując z jakiegokolwiek pomocy państwa w opiece nad dziećmi. Sąd zdecydował o przyznaniu praw do opieki nad synem – matce⁴. Wenchy przyznano też pomoc weekendową w postaci rodziny zastępczej (Seierstad 2013, s. 34).

Kontakty z matką, która była absolutnie centralną bo jedyną dorosłą postacią jego dzieciństwa były wysoce niestabilne w sensie emocjonalnym. Cierpiąca na stwierdzoną chorobę afektywną dwubiegunową Winchy przejawiała wobec syna niekłamaną nienawiść aby innym razem okazywać mu bezgraniczne oddanie i miłość.

Relacje Andersa z innymi dziećmi miały charakter szczególny. W okresie dziecięcym „przyjaźnił się” z Evą, sąsiadką z chilijskiej rodziny. Ich relacja była szczególna: Anders dążył do zdominowania i przejęcia kontroli nad młodszą o dwa lata dziewczynką oraz ograniczenia jej kontaktów z innymi dziećmi. Kiedy Eva poszła do szkoły, Anders przestał się do niej odzywać. Jak interpretowała to w sądzie (Seierstad 2013, s. 37 i n.), źle znosił fakt utraty wyłączności i kontroli nad sąsiadką. W okresie dzieciństwa Anders pozostał w pamięci sąsiadów jako osoba o skłonnościach destruktywnych: znęcająca się nad zwierzętami, niszcząca kwiaty w ogrodzie i doprowadzająca inne, słabsze dzieci do łez⁵.

W szkole podstawowej przyjacielem Andersa stał się Ahmed wywodzący się z rodziny z Pakistanu (Buruma 2020). Znajomość ta przetrwała do okresu adolescencji kiedy Anders i Ahmed stworzyli czteroosobową grupę graffitiarzy⁶. Wówczas ujawniły się ważne cechy Andersa: silne pragnienie władzy i bycia perfekcyjnym oraz najlepszym w tej hermetycznej grupie, grupie w której zasady były jasno zdefiniowane i restrykcyjnie egzekwowane, i obowiązujące normy. Anders stał się obiektem kpin wynikających z jego dążenia do zajmowania pozycji przywódczej mimo braku „kwalifikacji”. Kwestia lojalności wobec norm i członków zespołu graffitiarzy leżała u podstaw konfliktu w którym Anders stracił poparcie bliskich kolegów i został usunięty z grupy (Seierstad 2013, s. 70 i n.).

.....

³ Norway's Centre for Child and Adolescent Psychiatry.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

⁶ Malowanie po ścianach graffiti szybko stało się w Norwegii nielegalne.

W okresie adolescencji, ABB odczuwał potrzebę oparcia i próbował nawiązać kontakt z ojcem. Trudno się dziwić ale ojciec nie popierał nielegalnej aktywności syna w ramach grupy graffiarczy. Anders został dwukrotnie zatrzymany przez policję i wtedy Jens postawił twardy warunek, żądając aby Anders zaprzestał tej aktywności, w przeciwnym razie zagroził zerwaniem wzajemnych relacji. Anders obiecał zastosować się do jego zalecenia ale nie dotrzymał słowa. Ojciec jednak dotrzymał swojej groźby i ich relacje ponownie uległy zerwaniu. W dylemacie pryncypialności i miłości Jens wybrał pryncypialność.

W najważniejszym okresie życia jakim jest adolescencja⁷, młody Anders był sam. Matka nie była dostatecznym wsparciem, zawiódł ojca, nie miał też przyjaciół z grona graffiarczy, u których stracił zaufanie.

W latach 90. niespełna 20. letni Breivik paradoksalnie funkcjonował i najlepiej się czuł wśród imigrantów głównie z Bliskiego Wschodu, szczególnie Pakistańczyków. Używał wręcz lokalnej odmiany języka zwanego „kebabnorsk”^a więc mieszanek norweskiego i innych imigranckich języków. Andersowi imigranci z Bliskiego Wschodu imponowali oni swoją dumą, hardością ale także poczuciem wyższości, w szczególności do kobiet.

Z pozoru jego życie się ułożyło. Co prawda nie ukończył szkoły finansów, którą porzucił ale prowadził dobrze prosperującą choć działającą na granicy prawa firmę, wyprowadził się od matki i wstąpił do sekcji młodzieżowej Partii Postępu (FpU) w wieku 25. lat. Jednak jego przyrodnia, starsza siostra Elisabeth i znajome matki zaniepokoił stan psychiczny Andersa, który zachowywał się niestabilnie i głosił radykalne i skrajne poglądy polityczne. Był to prawdopodobnie efekt uzależniania się od gier komputerowych, którym poświęcał po 16 godzin dziennie⁸. Także brak partnerki, co było nietypowe dla jego wieku, niepokoił Elisabeth a za nią – matkę.

Warto jest tu zwrócić uwagę na bagaż doświadczeń życiowych i urazów jakie matka Andersa wniosła do ich potencjału zasobów rodzinnych. Wenchy, która wczesne dzieciństwo spędziła w domu dziecka opiekowała się, jako kilkuletnia zaledwie dziewczynka swoją matką, która zaznała paraliżu w trakcie jej porodu. Matka Wenchy przeniosła swój żal na córkę uważając, czego nie kryła, iż byłoby lepiej aby córka się nie urodziła a ona zachowała zdrowie. Neurotyczne relacje z matką pogłębiał fakt, iż jej ojciec stosunkowo wcześniej zmarł a otoczenie dziewczynki, w tym jej bracia i koleżanki szkolne traktowały ją jako „gorszą inną”. Wenchy myślała o samobójstwie ale ostatecznie powstrzymała się od tego kroku

.....

⁷ Tak to widzi Erik Erksen akcentując ten okres jako zwieńczenie czterech wcześniejszych faz w postaci ukształtowania się leitmotv'u ludzkiego życia: tożsamości (zob. Erikson 1960; Orenstein, Lindsay 2020).

⁸ Partia Postępu przyznaje: podejrzany o zamachy był naszym działaczem, 23.07.2011, <https://www.wprost.pl/swiat/254615/partia-postepu-przyznaje-podejrzany-o-zamachy-byl-naszym-dzialaczem.html> (dostęp: 20.12.2020).

aby jako nastolatka uciekła z rodzinnej wsi do miasta aby nie powrócić do matki nawet na jej pogrzeb.

Nieudany romans i samotne macierzyństwo a także brak emocjonalnego balansu stanowiły ważny asumpt do konstruowania własnej autoprezentacji w szczególnie nierealistyczny sposób jako osoby eleganckiej, należącej do lepszych sfer, Winchy grała kogoś innego niż rzeczywiście była. Brak społecznego lustra⁹ zamykał ją w ramach własnej samotności i niespełnienia.

Anders w swoim Manifestie stwierdził dobitnie: „Matka koncertowo spieprzyła moje wychowanie”.

Narcyzm

Pojęciu „narcyzm”, terminu, który znany jest od 120 lat (Cała 2008) i któremu przypisuje się tak wiele znaczeń, iż nazywane jest ono „projektem wieży Babel”.

Brak bliskiej osoby która darzyłaby go miłością bezwarunkową i na której wsparcie mógłby bezwzględnie liczyć, zmusiło małego Andersa do zaprzeczenia swojemu prawdziwemu „ja” (Lowen 2013), reagowania w znaczącym stopniu w sposób obronny, bez dopuszczenia do kontaktu ze zranionym dzieckiem ukrytym w sobie.

Zgodnie z definicją amerykańskiego systemu klasyfikacji psychiatrycznej (Wciórka 2021, s. 131–156), osobowość narcystyczna, to „utrwalony wzorzec poczucia własnej wielkości (widoczny w fantazjach lub zachowaniu), potrzeba podziwu ze strony innych i brak empatii, które pojawiają się we wczesnej dorosłości, w różnych sytuacjach”.

Na osobowość narcystyczną wskazuje co najmniej pięć z dziewięciu wyodrębnionych kryteriów, a to: a) osoba ma wyolbrzymione poczucie własnej wartości; b) pochłaniają ją fantazje o nieograniczonym własnym powodzeniu, mocy, wybitnych zdolnościach, urodzie czy miłości idealnej; c) jest przekonana o własnej wyjątkowości i unikatowości; d) wymaga przesadnego podziwu; e) ma poczucie przesadnych uprawnień; ma eksploratorskie nastawienie do ludzi, traktuje ich instrumentalnie; f) odznacza się brakiem empatii, z trudem rozpoznaje cudze uczucia i potrzeby i nie jest skłonna identyfikować się z nimi (...) swoją postawą okazuje arogancję i wyniosłość.

ABB wyraźnie wpisuje się w tą charakterystykę. Uważał się on za osobę opatrnościową, kogoś w rodzaju wybawiciela Norwegii i całej Europy, wybawiciela z okowów błędnej, lewicowej ideologii multikulturalizmu. Zamach 22/7 miał się stać „strzałem z Aurory”, sygnałem rewolucji Europejskiej. Posiadający

⁹ Wenchy praktycznie nie miała rodziny a przyjaciółki znalazła pod koniec życia kiedy Anders był już dorosłym mężczyzną. Jej związki z innymi mężczyznami są kwestionowane lub niepewne.

demokratyczną legitymację społeczną rząd norweski, nie był – według Breivika – emanacją preferencji społecznych obywateli, którzy zdaniem protagonisty, tkwili w błędzie, zostali uwiedzeni przez błędną ideologię i dopiero on jeden, 32. latek¹⁰ bez matury, prawie bez doświadczeń zawodowych i społecznych, nie posiadający rodziny, który dwa lata spędził na obsesyjnym graniu w gry komputerowe wiedział jak sprawy rzeczywiście się mają?.

Pochłonięty przez wyobrażenia o własnej omnipotencji w stawianiu wyroków dotyczących losów świata, miał nadzieję na zdobycie ogromnej popularności i pociągnięcie za sobą tłumów. „Manifest” jego autorstwa jest niczym innym jak instruktarzem dla jego epigonów, którym wskazuje dalsze drogi walki. Jego patetyczna a faktycznie bełkotliwa mowa sądowa (Czykwin 2019, s. 108–126) transmitowana przez wszystkie media norweskie, skłoniła go do ubrania munduru (Czykwin 2019, s. 157–178). Górnolotnie rozpoczynając swoje wystąpienie, słowami: ”Stoję tu jako przedstawiciel norweskiego i europejskiego ruchu oporu”, uzurpował sobie rolę przywódcy ogólnoświatowego ruchu, który w rzeczywistości okazał się być totalną fikcją. Żądania wobec sądu (Czykwin 2019, s. 157–178), pretensje z więzienia o zimną kawę, wszystko to wskazywało na roszczenia do przesadnych uprawnień, szczególnie przychylnego czy serwilistycznego traktowania jego osoby przez media, sąd i obywateli.

W tych wielu narcystycznych rysach osobowości, na czoło wysuwa się brak empatii a także arogancja i wyniosłość. Breivik w trakcie procesu nie wyraził cienia żalu czy skruchy z tytułu cierpienia bliskich ofiar oraz osób rannych w trakcie zamachu. W toku procesu ożywał się tylko wtedy kiedy pokazywano JEGO film. Widać było, że nie jest w stanie empatycznie wejść w cierpienie i ból ofiar, zupełnie nie identyfikując się z ich uczuciami i potrzebami.

Protagonista sytuował siebie w pozycji uprzywilejowanej moralnie i intelektualnie, jako wzorca cnót moralnych i intelektualnych, centrum wszelkich praw („to ja ustalam prawa”) i kreatora własnej etyki („dokonanie małego barbarzyństwa jest lepsze od wielkiego barbarzyństwa”). Warto jest zwrócić uwagę, na wyraźne związki między narcyzmem i stosowaniem przemocy (Manne 2020; Czykwin 2019, s. 220–228).

Rola i znaczenie uzależnienia od internetu. Status incela

Uzależnienie Breivika od Internetu i gier komputerowych nie budzi wątpliwości, podobnie jak jego deprivacja seksualna. W tym sensie ABB i wielu innych młodych mężczyzn znaleźli się w pułapce wymuszonego celibatu. Fala równo-

.....

¹⁰ W momencie popełniania zbrodni Breivik miał 32 lata.

uprawnienia, radykalnego feminizmu, przyzwolenie na promiskuityzm¹¹, hipergamia¹² stanowią siłę napędową myzogenicznego ruchu młodych mężczyzn, którego wyraz znaleźć można w Internecie (Puto 2020; Jędrusik 2020).

Derywacja na tym polu w okresie przed powszechnym dostępem do sieci, stanowiła problem osobisty, indywidualny, wstydlivy i wypierany. Powszechny dostęp do sieci umożliwił anonimową, otwartą ekspresję tych doświadczeń i budowania grup wsparcia dających krzepiące uczucie iż nie jest się samemu ze swoimi problemami.

Poznanie świata kobiet przez mężczyzn często rozpoczyna się od internetowych filmów pornograficznych. Zniekształcony obraz intymności jest przez nich niejednokrotnie brany za dobrą monetę pogłębiając izolację i obniżając samoocenę. Powstaje rodzaj błędnego koła, którego motto brzmi: „nie odchódź od komputera, bo nikt cię nie potrzebuje” (Rozmowa z Philipem Zimbardo przeprowadzona przez R. Ziemińskiego: *PLAYBOY to ostoja męskości*, 2018 „Playboy”, nr 7, s. 25).

W swojej mowie obrończej w norweskim sądzie, Breivik stosunkowo mało miejsca poświęcił prawom obcokrajowców, emigracji, emigrantom zarobkowym czy regułom szariatu. Nieporównanie więcej uwagi poświęcił „zagrożącej kulturze europejskiej feminizacji”, „psychologicznej wojnie przeciwko europejskiemu mężczyźnie”, pisał też o testosteronie, samcach alfa, ataku na „cielesność męczyzny-żołnierza” i odpiernaniu tego ataku (Breivik 2020).

Rok podany w tytule jego Manifestu – 2083 miał być tym, który zamknie ostatecznie proces opuszczania muzułmanów z Europy. Profesor Thomas Hylland Eriksen, norweski antropolog występujący w procesie jako świadek obrony stwierdził iż ABB wykreował grając intensywnie w gry komputerowe alternatywną osobowość, swoiste alter ego, którą to osobowość przeniósł następnie do rzeczywistego świata. Finalnie, Breivik zataił granicę między rzeczywistym ja i awatarem z gry komputerowej¹³. Jedną z postaci gier komputerowych Justicar w którą wcielił się Breivik nie był prawozorem jedynym. Wcielał się też w postaci maga o imieniu Conservatism oraz żeńskiej postaci druidki o imieniu Conservative. Wskazuje to na jednoznaczne powiązania między uczestnictwem w grach komputerowych i poglądami politycznymi użytkownika¹⁴.

¹¹ Promiskuityzm, jest rozumiany jako „brak reguł współżycia seksualnego i małżeńskiego, charakteryzujący według dawnych hipotez najwcześniejsze stadium rozwoju rodziny”, za: SJP, <https://sjp.pwn.pl/sjp/promiskuityzm;2572654> [dostęp: 24 grudzień 2020].

¹² Hipergamia termin ten oznacza „dobieranie przez kobietę partnera życiowego o pozycji społecznej wyższej lub co najmniej podobnej do swojej” <https://pl.wiktionary.org/wiki/hipergamia> [dostęp: 24 grudzień 2020].

¹³ Anders Behring Breivik played Call of Duty: Modern Warfare, <https://www.pri.org/stories/2012-04-19/anders-behring-breivik-played-call-duty-modern-warfare>, [dostęp: 22 grudzień, 2020].

¹⁴ The Life Of A Mass Murderer In World of Warcraft, 19.04.2012, <https://kotaku.com/the-life-of-a-mass-murderer-in-world-of-warcraft-5903501>, [dostęp: 22 grudzień, 2020].

W Manifestie ABB koncentruje się na promiskuityzmie matki, czego skutkiem było zarażenie się przez nią wirusem opryszczki oraz na wstydlivej chorobie siostry chorej na chlamydie¹⁵ i bezpłodność. „Obie okryły hańbą mnie i naszą rodzinę” pisze w Manifestie. Myzoginiczny i seksistowski charakter posiada także sporządzona lista kobiet różnych narodowości urodzonych w latach 1980–1995, uszeregowana punktowo według kryterium „moralności seksualnej”¹⁶. Zdaniem Breivika, młode kobiety są znacznie bardziej wyzwolone i wywodzą się częściej z krajów protestanckich niż katolickich. Wyraża też zaniepokojenie postępującą liberalizacją wychowania seksualnego w szkołach, co – jego zdaniem – ma prowadzić do seksualizacji nie tyle dzieci, co dziewczynek i przedwczesnych kontaktów seksualnych.

Autor Manifestu, sam przyznaje iż jego obraz rzeczywistości jaki stanowią antyislamizm i antymarksistowski *Kulturkampf*, splatają się z walką płci. W jego opinii „60–70 procent wszystkich marksistów kulturowych to kobiety”, to one stanowią więc głównego, naturalnego wroga. Dwa wizerunki kobiety stają się tu prototypowe: *kobieta silna* wszechobecna w mediach i popkulturze oraz jej pomagierka *bojownicza gender*. Obie dążą do „unicestwienia męskiej tożsamości”. Kontrprzykładami stają się tu ikony pop-kultury: Heidi Klum¹⁷, Madonna i Lady Gaga uosabiające „rasową mieszaninę” i permissywizm.

W narcystycznym duchu Breivik podkreśla, iż pomimo własnego uroku osobistego, zaradności, świetnego wyglądu zewnętrznego i statusu materialnego nie dopuścił się rozwiązłości seksualnej.

Faktycznie, celem walki protagonisty było *de facto* pragnienie utrzymania i zakonserwowania istniejącej społecznie hierarchii płci w której mężczyźni zajmują wyższą pozycję niż kobiety, biali nad nie-białymi, a chrześcijanie nad muzułmanami. Stąd kuriozalne pomysły zakazu umożliwiającego kobietom studiowanie, czy utworzenia „odciętych od świata stref seksu”¹⁸. Ute Scheub (Schaub 2020) wskazuje tu na problem z ciałem jako stały w czasie element, centrum problemu w porównaniu z ideologiami, które przyjmują rozmaite formuły¹⁹. Paradok-

¹⁵ Bakteryjna choroba przenoszona drogą płciową, wywołwana przez *Chlamydia trachomatis* powodująca stany zapalne narządu rodnego i układu moczowego mogące prowadzić do bezpłodności lub powikłań ciąży (Misiołek, Wiczkowski, Rzewnicki, Zielenik-Jurkiewicz, Jurkiewicz 2009, s. 23).

¹⁶ Według ABB najniższy poziom moralności seksualnej ujawniają Brytyjki, Szwedki, Finki, Dunki i Norweżki, przy czym kobiety z tych krajów miały jednocześnie największą liczbę partnerów seksualnych.

¹⁷ Heidi Klum, popularna skandalizująca niemiecka modelka i celebrytka. Jedna z najzamożniejszych supermodelek świata. Dwukrotnie zamężna, matka trójki dzieci. Słynie też z burzliwego życia prywatnego.

¹⁸ Zob. Młodzi Norwegowie wracają na Utoję. Wśród nich są ci, którym udało się uniknąć śmierci, 08.08.2015, <https://www.wprost.pl/swiat/517222/mlodzi-norwegowie-wracaja-na-utoje-wsrod-nich-sa-ci-ktorym-udalo-sie-uniknac-smierci.html>, [dostęp: 21 grudzień 2020].

¹⁹ Tak np. nasiłci „obwiniali »zniewieściałych« Żydów o upadek ich militarnego i krzepkiego ideału mężczyzny” (tamże).

salnie ideałem jest dla Breivika postać Muhammada Aty²⁰, który jest uosobieniem mężczyzny kierującego się „honorem” i „męczennikiem za sprawę”, pozbawionym empatii i w pełni kontrolującym ciało, co stanowi konieczny warunek „pracy zabijania”, stanowi też wyraz męskiej supremacji.

Niewątpliwa mizoginia i deprywacja seksualna ABB są powiązane z zabijaniem. Kwestia przełamania naturalnego oporu przed zabijaniem stała się wiodącą w analizach psychologów wojskowych. Jak stwierdza jeden z nich, Ben Shalit (Grossman 2010, s. 211): „Istnieją przyjemności związane z walką, których nie można ująć w kategoriach strategicznych i taktycznych rozgrywki szachowej, lecz pierwotnej agresji, ulgi, orgiastycznego rozładowania”. Jeden z weteranów wojny wietnamskiej idzie jeszcze dalej: „Dla niektórych ludzi noszenie karabinu równe jest permanentnej erekcji. Masz czysty orgazm za każdym razem, gdy pociągasz za spust”, jeszcze inny z weteranów, ujmuje to następująco: „Zabijanie może być podobne do seksu i możesz kompletnie przestać nad sobą panować. To może cię pochłonać jak seks”.

W zhierarchizowanej społeczności męskich internautów połączonych obsesją seksu (Wieczorek 2018, s. 80–82; Jędrusik 2020), Breivik miał status *incela*²¹. Przyjmuje się tu iż kobietom łatwiej jest znaleźć partnera seksualnego więc *incelami* są wyłącznie mężczyźni, szczególnie ci, którym nie udało się zdobyć wysokiej pozycji społecznej i którzy definiowani są jako *losers* („przegrywy”). *Losers* łączy niezgoda na wolny wybór partnera seksualnego przez kobiety. Skoro kobiety mogą uprawiać seks kiedy tylko zechcą dlaczego miałyby skąpić go potrzebującym? Jeśli jednak tak się dzieje, dowodzi to iż są złe, głupie i powierzchowne. Pojawia się pomysł „seksu socjalnego” oznaczającego postulat nałożenia na państwo obowiązku zapewnienia możliwości odbywania mężczyznom stosunków seksualnych np. w domach publicznych²².

W internetowym języku *inceli*, wysoką pozycję zajmuje *samiec alfa*, atrakcyjny, biały, 30–40. letni mężczyzna mieszkający w mieście, który może przebierać w partnerkach. Natomiast najwyższą w tej hierarchii zajmują PUA (ang. *pickup artists*). Żeńskim odpowiednikiem są tu *stacy*, kobiety atrakcyjne fizycznie, często o cechach hiperfeministycznych np. ogromnych biustach, bujnych włosach czy walczące w ringu westlerki albo np. tancerka Eve Torres. *Stacy* prowadzą frywolny tryb życia seksualnego.

Najliczniejszą grupę w społeczności internautów stanowią *normi*, „normiki” a więc ci, którzy nie prowadzą zbyt ożywionego życia seksualnego ale nie są też *incelami*.

²⁰ Muhammad Ata był terrorystą, zamachowcem, pilotem i dowódcą grupy pięciu porwaczy samolotu, który jako pierwszy wbił się swoim samolotem w jedną z wież WTC 11 września 2011 roku.

²¹ Z ang. *involuntary celibate*, „mimowolnie żyjący w celibacie” (termin wprowadzony przez nieznaną z imienia i nazwiska działaczkę LGBT – Alanę).

²² Zob. wpis internauty MindTree: <https://www.wykop.pl/wpis/28954487/seks-prawem-nie-towarem-seks-socjalny-dla-kazdego/> [dostęp: 24 grudzień 2020].

Postacie takie jak Connor Betts²³ czy Patrick Crusius²⁴ – epigoni Breivika byli niewątpliwie incelami. Wśród młodych, masowych morderców dominują młodzi mężczyźni o statusie incela (Czykwin E., *Anders Breivik*. Op.cit. s.154–155).

Breivik, który sam przyznawał iż „żył w celibacie” przez ostatnie 10 lat i który blisko dwa lata spędził „w pokoju do pierdzenia w stołek” (określenie jego samego), należał do tzw. „piwniczaków” ślęczących przy komputerze oraz „przegrywów” pozbawionych możliwości społecznego awansu. Internetowi mizogini określają instrumentalnie i obraźliwie kobiety jako FHOs (ang. *female humanoid organism* żeński organizm humanoidalny).

Etalonem *incela* i mordercy stał się Elliot Rodger, który 23. maja 2014 roku dokonał masowego morderstwa zabijając sześciu studentów UCLA w Santa Barbara. Otoczony przez policję zastrzelił się. Rodger w przeddzień morderstwa „winnych” jego samotności, zamieścił na YouTube²⁵ film. Wyznanie Eliota stało się rodzajem motta *inceli*:

Cześć, tu Elliot Rodger. Cóż... to moje ostatnie video. To musiało tak się skończyć. Jutro jest dzień odwetu. Dzień, w którym zemszczę się na ludzkości, na was wszystkich. Przez ostatnie osiem lat życia [...], byłem zmuszony wieść egzystencję samotności, odrzucenia i niespełnionych pragnień, wszystko dlatego, że dziewczyny nigdy nie czuły do mnie pociągu. Dziewczyny oddawały swoją czułość i seks, i miłość innym mężczyznom, ale nigdy mnie. Mam 22 lata i jestem wciąż prawiczkim. Nigdy nawet nie pocałowałem dziewczyny. Byłem na studiach już dwa i pół roku [...]. To prawdziwa droga przez mękę. Studia to czas kiedy każdy doświadcza takich rzeczy jak seks i zabawa, i przyjemność. Przez wszystkie te lata musiałem gnść w samotności. To niesprawiedliwe. Wy, dziewczyny nigdy nie czułyście do mnie pociągu [...] ukarze za to każdą z was. To niesprawiedliwość, zbrodnia, ponieważ nie wiem, dlaczego nic we mnie nie widzicie. Jestem doskonały, a mimo to rzucacie się na tych wszystkich ohydnych facetów zamiast na mnie doskonałego dżentelmena. [...] to JA jestem tak naprawdę tym lepszym, prawdziwym samcem alfa [śmiech, westchnienie] ...tak. [...]

[...] wszyscy traktowali mnie jak jakąś mysz. A teraz będę bogiem w porównaniu z wami. Wy będziecie zwierzętami, jesteście zwierzętami, a ja wymorduje was jak zwierzęta. [...]

Dziewczyny, jedyne, czego chciałem, to kochać was i być przez was kochanym. Chciałem mieć dziewczynę. Chciałem seksu. Chciałem miłości, czułości, adoracji. Myślicie, że nie jestem tego wart. To zbrodnia.

.....

²³ 24-letni C. Betts 4. sierpnia 2019 roku w Dayton w stanie Ohio zastrzelił 10 osób i zranił 26. Bets będąc licealistą został zawieszony za sporządzenie listy „osób do zabicia i zgwałcenia” (abcnews.go.com/US/wireStory/ohio-gunmans-classmates-decry-missed-chances-stop-64796877 [dostęp: 21 grudnia 2020]). Był aktywny w ruchu inceli, kobiety nazywał „szmatami” i sam posługiwał się nickiem: „inceldevillkiller666”.

²⁴ 21-letni P. Crusius, 3 sierpnia 2019 roku w El Paso w stanie Teksas zastrzelił 23 osoby i zranił 23. Jest autorem antyemigranckiego i rasistowskiego manifestu opublikowanego w sieci. Incelem (za: Jędrusik 2020).

²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=WIINiE99hxE> [dostęp: 24 grudzień 2020].

Nienawidzę was wszystkich. Ludzkość to obrzydliwe, nędzne, zdeprawowane istoty. Gdyby to było w mojej mocy, nie zatrzymałbym się, dopóki nie zamieniłbym was wszystkich w góry czaszek i rzeki krwi, i słusznie.

Stwierdzenia, w rodzaju „jestem bogiem”, „jestem doskonały” „jestem prawdziwym samcem alfa”, „doskonałym dżentelmenem” wskazują jednoznacznie na narcyzm. W sensie emocjonalnym wyznanie jest wyrazem sprzecznych odczuć: niemocy, samotności, poczucia upokorzenia, słabości, odrzucenia społecznego ale też poczucia nieuzasadnionej dumy i władzy prowadzących do bezzasadnej agresji otwierającej drogę do wyjścia z matni w której czuł się tak źle, że wybrał wyjście najgorsze z możliwych.

Agresja tak Rogera jak Breivika nie była wcale ślepa, nie oznaczała działania impulsywnego, przeciwnie była zaplanowana i intencjonalna a miała na uwadze „zaprorowadzenie sprawiedliwości” w zepsutym świecie. Także wspólny narcystyczny i niespójny był „autorski” etos moralny (sic!) obu sprawców. Ekspresja Rodgera, młodszego od Breivika o 10 lat wydaje się bardziej naiwna, szczerza i bezpośrednia, nie w takim stopniu przesłonięta mechanizmem obronnym rzekomego heroizmu jak w przypadku ABB.

Uzależnienie od Internetu i izolacja scalały, spotęgowały i pogłębiły w obrazy świata Breivika różne składowe, takie jak nierealistyczne poczucie wspólnoty z internautami, fikcyjne poczucie dumy i sprawstwa²⁶, narcyzm, deprywację seksualną, niedojrzałość, wypaczoną moralność oraz osłabienie oporu przed zabijaniem. Obnażyły pozaideologiczny a osobowo-fizyczny motyw popełnionej zbrodni, dla której ideologia, jak pokazuje Scheub stanowiła jedynie kamuflaż. Przekonuje o tym dobitnie przesłanie ważnej książki Klausa Theleweita (2015).

Wstyd

Zgodzić się należy ze stwierdzeniem iż analiza casusu Breivika jedynie w perspektywie kognitywnej jest niewystarczająca. Powinna ona zostać uzupełniona problematyka emocji.

Thomas Scheff, amerykański badacz uważa emocje wstydu i jego alternatywę – dumę za emocję podstawową. Wyjaśniając funkcje emocji, w szczególności wstydu i dumy, można powiedzieć, że: Emocje są jak diody, które w wyniku uczestnictwa w uporządkowanym regułami i normami układzie społecznym zapalają się nieustannie i informują doświadczającą ich osobę o zakresie jej przystosowania do tego co społeczne, oraz o tym, co należy zrobić, jeżeli zakres ten nie jest spo-

.....

²⁶ Czego egzemplifikacją był jego 1200-stronicowy niezborny Manifest, częściowo skopiowany od innych autorów metodą „kopiuj-wklej”.

łecznie satysfakcjonujący, o czym donosi nieustanny proces monitorowania siebie (Czykwin 2013, s. 40).

Emocje wstydu vs. dumy mają nie tylko indywidualny ale społeczny wymiar. Doświadczane przez osobę stoją na straży porządku społecznego czyniąc je przewidywalnymi i płynnymi a więc konserwującymi więzi (Barbalet 2008, s. 828–825). Są subtelnym wskaźnikiem adaptacji osoby do społecznej rzeczywistości stanowiąc rodzaj *feedback'u* dotyczącego kondycji osoby w rzeczywistości. Wstyd ma też wymiar moralny i stanowi referencję do samooceny. Wspomniany społeczny i jednostkowy format wstydu czyni tą właśnie emocję w ujęciu Thomasa Sheffa (Sheff 2002; Scheff 1997; Scheff 2011; Czykwin 2013) niezwykle produktywną dla rozpatrywanego tu przypadku.

Wstyd jest strażnikiem więzi społecznych, które nie zostały prawidłowo od początku ukształtowane. Samotna, z ogromnym bagażem złych doświadczeń z dzieciństwa matka Andersa, nie była w stanie ułożyć sobie harmonijnych relacji z ludźmi, szczególnie z własnymi dziećmi. Nieobecny ojciec, który zawiódł Andersa szczególnie boleśnie w okresie kiedy dorastał, leżały u podstaw deformacji jego relacji społecznych. Konsekwencją braku wzorca takich relacji i depriwacji związków z ojcem, jego późniejsze kontakty kończyły się burzliwym rozstaniem ze społecznością graffiarzy, złamaniem jego kariery partyjnej, dwuznacznego moralnie i prawnie funkcjonowania w biznesie, wymuszania uczestnictwa w grach komputerowych na uczestnikach zespołu, którym kierował.

Dwuletnia przerwa związana z uzależnieniem od gier i izolacja społeczna a następnie intensywny okres samotniczego przygotowywania bomby pogłębiły stan izolacji i alienacji. Jego narcystyczne pragnienie spektakularnego zaistnienia, osłabienie hamulców moralnych związanych z rezystencją oporu przed zabijaniem, zainfekowany przez skrajnie prawicową ideologię internetowy *incel* pragnął za wszelką cenę, nawet życia wyrwać się ze stanu bolesnego napięcia, pogłębiającej się izolacji i, jak Herostrates – zaistnieć ale także wyjść z osobowej matni incela podobnie jak Elliot Roger.

Wracając do wstydu i dumy jako oscylatorów emocji, możemy mówić w tym przypadku o ekstremalnie silnym doświadczaniu dysonansu emocji wstydu i dumy. Wskazuje na to kilka płaszczyzn doświadczania przez ABB ambiwalencji uczuć:

- *Status matki a ojca*. Matka Breivika nie miała średniego wykształcenia, należała do niższego personelu medycznego. Ojciec Breivika był dyplomatą, pełnił ważne funkcje państwowe w Londynie a później we Francji. Jest zamożny. Dzięki mężowi Wenchy otrzymała mieszkanie w centrum Oslo. Anders chodził do szkoły z wnukiem króla i dziećmi elity, bywał w ekskluzywnych kawiarniach stolicy aspirując do zajmowania wysokiej pozycji w prominentnej, stołecznej społeczności. Jednocześnie, pomimo zdolności, ABB nie ukończył szkoły średniej, nie pracował, grając w internetowe gry tracił szanse na społeczny awans i zajęcie jakiegoś prestiżowego statusu społecznego.

- *Marzenia o fortunie*. Pragnienie bycia bogatym, wyrażone w stwierdzeniu z Manifestu: „być bogatym albo umrzeć” – spełniło się. Breivik, w nie do końca uczciwy sposób odniósł chwilowy, finansowy sukces. Pieniądze pozwoliły mu na sfinansowanie poczynąń związanych z konstrukcją bomby i przeprowadzeniem zamachu. W planie motywacyjnym pozwoliły na przełamanie bolesnego *status quo* nieudacznika i mentalne otwarcie na uzyskanie statusu herosa. Były więc wypełnieniem luki między wstydem biedy, kiedy pieniądze łatwo się rozchodziły i obnażały brak perspektyw finansowych a dumą bycia światowym demiurgiem w *realu* a nie tylko w *virtualu*.
- *Raj i piekło*. Norwegia, której rdzennym obywatelem jest Breivik, widziana jest jako „najszczęśliwszy kraj na świecie” (Witoszek 2017). Sam Breivik deklaratorywnie uważał się za patriotę i narodowca. Etos Norwegii nakłada wręcz na obywateli „obowiązek bycia dobrym”. Duma z bycia obywatelem kraju cieszącego się powszechnym uznaniem stała w sprzeczności z jednoosobowym morderstwem na taka skalę i jego autora. ABB w swoim mniemaniu popełnił czyn epokowy z którego był dumny. W powszechnym odczuciu, tragedia „czarnego piątku” była powodem do niewiarygodnego wstydu.
- *Atrakcyjność na polu erotycznym*. Breivik jako mizogin pragnął na wzór islamski podporządkowania kobiet mężczyznom, traktował je instrumentalnie. Kulturował męskie poczucie dumy jako człowieka honoru, czynu, przywódcy i wojownika. Jednocześnie, szczególnie w Norwegii gdzie wzorce równości i partnerstwa są głęboko społecznie zinternalizowane, przy skrajnym braku empatii i narcyzmie trudno mu było znaleźć partnerkę życiową i budować udany, partnerski związek. Pomysł aby szukać partnerki na Białorusi i poprzez agencję, stanowił predykcję do jednoznacznego niepowodzenia *ergo* wstydu z tego tytułu.
- *Władza i jej brak*. Pragnienia wywołania „światowej rewolucji”, całkiem jak w grach komputerowych za naciśnięciem jednego „Enter”, dawała sprawcy urojone poczucie sprawstwa, mocy i władzy. Były one wzmacniane równie iluzorycznym przekonaniem iż nie jest sam a jego wysiłki legitymizują „miliony” skrajnie prawicowych aktywistów gotowych do dokonania spektakularnego czynu. Profetyczny duch jego misji umacniał go w ułudzie sprawstwa i własnej mocy zmieniania losów świata. Skrajnie fasadowa duma zderzała się tu całkowitą rzeczywistością niemocą człowieka, który dokonał społecznej ekskluzji, Europa nie spłynęła krwią jak wieszczyl a w swojej zbrodni pozostał sam. Nie miał żadnej władzy ani mocy sprawczej.
- *Otwarcie i zamknięcie na świat*. We własnym mniemaniu Breivik dzięki Internetowi, licznym podróżom, znajomości angielskiego; ojca, który mieszkał początkowo w Anglii a później we Francji oraz z racji, że był obywatelem kraju otwartego czuł się kosmopolitą. Miał wrażenie sprawowania intelektualnej kontroli nad procesami dziejącymi się w świecie. Patrzył na rzeczywistość „z lotu ptaka”. To budowało jego dumę. Faktycznie jednak w okresie kilku lat przed dramatycznymi wydarzeniami 22/7 był zamknięty w małym pokoju

w mieszkaniu matki gdzie obsesyjnie grał w gry komputerowe. Faktycznie, nie był częścią jakiegokolwiek rzeczywistej społeczności.

- *Skłonności wodzowskie i brak charyzmy*. Pragnienie przywództwa w światowych, rewolucyjnych przemianach, próby zaistnienia w społecznej wyobraźni jako heros, mąż stanu, łwie serce, okazały się fantasmagorią. Breivik, na którego mowę w sądzie norweskim czekano z ogromną ciekawością, okazał się kimś dalekim od herosa. To co mówił było odrealnione i nieautentyczne, nonszalanckie i bezduszne. To zaś jak mówił – tembr jego głosu, stał w sprzeczności z pyszałkowatą dumą i parawojkowym strojem, faszystowskimi gestami powitania ujawniając nieźbornosć jego autoprezentacji. Brak charyzmy wizerunku jego osoby, w największym jednak stopniu rujnował zupełny brak współczucia, skruchy czy empatii wobec rodzin ofiar a także ocalonych, borykających się z okaleczeniami i traumą. Brak charyzmatu ABB przekreślił także jego wcześniejszą karierę polityczną. Jak stwierdził Thomas, jeden z jego partyjnych kolegów: „Kompletnie go nie rozumiem. Jest taki ambitny, a jednocześnie jakby zupełnie pusty w środku” (Czykwin 2013, s. 80).

Wątek wstydu i zawstydzenia a także dumy powraca niejednokrotnie na kartach Manifestu. ABB wstydził się – w tym ujęciu – za matkę, ojca, siostrę, przyjaciółki z tytułu ich liberalnego podejścia do seksu. Wstydził się też w swoich szczerych wynurzeniach za naród norweski, który wybiera niewłaściwy, liberalny i lewicowy rząd swojego kraju nie stawiający na konserwatywne wartości.

Warto jest zwrócić uwagę na trzy istotne aspekty przedstawionej tu próby odpowiedzi na pytanie o to jakie wymiary stworzyły kogoś takiego jak Breivik?. Po pierwsze wyodrębnione wymiary nie mają charakteru specyficznego dla omawianego *casusu*, przeciwnie, stanowią uniwersalne, właściwe cywilizacji okcydentu wymiary. Po drugie, w przypadku ABB występują one w jednoznacznie ekstremalnym nasyceniu. Jego rodzina była skrajnie dysfunkcyjna, narcyzm wyjątkowo głęboki, etc. Po trzecie wreszcie, wskazane wyżej ambiwalencje między dumą i wstydem były liczne i wyraźne.

Abstract: The case of Anders Breivik Analysis of selected dimensions

The spectacular case of Anders Breivik has caused and is causing far-reaching social repercussions. The article analyzes following the grounded method (Konecki, s. 547–564), Thanks to which, out of a huge amount of material and possible variables, it was possible to "distil" four basic dimensions as constitutive and, as it could be stated later, common to many other cases that had place before and after the attack on 22/7. These dimensions are: dysfunctional social relationships in childhood, narcissism, Internet addiction and incel status, and experiencing shame. All these dimensions occur together and in extreme intensity. Thanks to this, a kind of conceptual matrix was obtained that allows to adopt a specific approach in the analyzes of similar cases. This matrix also enables the understanding of the toxic sources embedded in the contemporary civilization of the incident.

Key words: Shame, incel, narcissism, Internet, aggression.

Bibliografia

- [1] Barbalet J.M., 2008, *Konformizm i wstyd*, „Socjologia codzienności”, pod red. P. Sztompki i M., Boruni-Borowskiej, Wydawnictwo Znak, Kraków, s. 828–825
- [2] Birks M., & Mills J., 2015, *Grounded Theory. A Practical Guide*, Sage Publications Inc.
- [3] Cała A., 2008, *Narcyzm z perspektywy 120 lat istnienia pojęcia*, (W:) Winiecki, P., Grzybek, R., (red). „Wybrane problemy współczesnej psychologii”, Wydawnictwo ATUT, Wrocław.
- [4] Czykwin E., 2013, *Wstyd*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- [5] Czykwin E., 2019a, *Anders Breivik. Między dumą i wstydem*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- [6] Czykwin E., 2019b, *Dziecko i rodzina w świetle działań organizacji Barnevernet. Próba ewaluacji z perspektywy polskiej i norweskiej*, „Studia z Teorii Wychowania”, ChAT, Warszawa, nr 3, s. 9–27).
- [7] Czykwin E., 2020a *Stygmat społeczny*, PWN Warszawa.
- [8] Czykwin E., 2020b, *Co stworzyło Andersa Breivika?*, „Psychiatria po Dyplomie” nr 5.
- [9] Erikson E., 1960, Morh C.J., *Identity and the Life Cycle. Selected Papers by Eric H. Erikson. With a Historical Introduction by Rapaport*, The Psychoanalytic Quarterly, Volume 29.
- [10] Grossman D., *O zabijaniu*, 2010, przeł. D. Konowrocka, Wydawnictwo Myfly, Warszawa.
- [11] Rozmowa z Philipem Zimbardo przeprowadzona przez R. Ziemińskiego: *PLAYBOY to ostoja męskości*, 2018 „Playboy”, nr 7.
- [12] Seierstad Å., 2013, *Jeden z nas. Opowieść o Norwegii*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.
- [13] Lowen A., 2013, *Narcyzm zaprzeczenie prawdziwemu „ja”*, 2013, przeł. B. Piecychna, Ośrodek Bioenergetycznej Pracy z Ciałem, Pomocy i Edukacji Psychologicznej, Koszalin.
- [14] Misiótek M., Wiczowski A., Rzewnicki I., Zieliński-Jurkiewicz B., Jurkiewicz D., 2009, *Zakażenia drobnoustrojami atypowymi w praktyce laryngologicznej*, „Magazyn Otorinolaryngologiczny”, tom VIII, zeszyt I, nr 29, s. 23.
- [15] Scheff T., 1997, *Emotions, the Social Bond, and Human Reality: Part/Whole Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [16] Sheff T., 2002, *Toward a sociological imagination: bridging specialized fields*, Co-edited with Bernard Phillips and Harold Kincaid. University Press of America, Los Angeles.
- [17] Scheff T., 2011, *What's Love Got to Do with It? The Emotional World of Pop Songs*, Boulder: Paradigm Publishers.
- [18] Theleweit K., 2015, *Śmiech morderców. Breivik i inni*, 2015, PWN Warszawa.
- [19] Wciórka J., 2008, (red.), *Kryteria diagnostyczne według DSM-IV-TR*, przeł. Z Pelc i J. Wciórka, Elsevier Urban & Partner, Wrocław
- [20] Wiczorek M., 2018, *Mężczyźni, którzy nienawidzą kobiet*, „Polityka”, nr 26.
- [21] Witoszek N., 2017, *Najlepszy kraj na świecie. Pamflet*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.

Źródła internetowe

- [22] *abcnews.go.com/US/wireStory/ohio-gunmans-classmates-decry-missed-chances-stop-64796877* (dostęp: 21.12.2020).
- [23] *Anders Behring Breivik's mother 'sexualised' him when he was four*, 07.10. 2012, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/norway/9592433/Anders-Behring-Breiviks-mother-sexualised-him-when-he-was-four.html> (dostęp: 19.12.2020).
- [24] *Anders Behring Breivik played Call of Duty: Modern Warfare*, <https://www.pri.org/stories/2012-04-19/anders-behring-breivik-played-call-duty-modern-warfare> (dostęp: 22.12.2020).
- [25] Betts C. <https://www.youtube.com/watch?v=WILNiE99hxE> (dostęp: 24.12.2020).
- [26] Breivik A., 2083: A European Declaration..., s. 1463 <https://publicintelligence.net/anders-behring-breiviks-complete-manifesto-2083-a-european-declaration-of-independence/> (dostęp: 21.12.2020).
- [27] Buruma I., *One of Us: The Story of Anders Breivik and the Massacre in Norway* by Åsne Seierstad – review, 26.02.2015, <https://www.theguardian.com/books/2015/feb/26/one-of-us-the-story-of-anders-breivik-massacre-norway-asne-seierstad-review> (dostęp: 20.12.2020).
- [28] Jędrusik J., *Incele kontratakują* <https://krytykapolityczna.pl/swiat/incele-kontratakuj/> (dostęp: 24.12.2020).
- [29] Konecki K.T., *Classic Grounded Theory–The Latest Version: Interpretation of Classic Grounded Theory as a Meta-Theory for Research*, 2018, „Symbolic Interaction”, 41, s. 547–564.
- [30] Manne A., *Narcissism and terrorism: how the personality disorder leads to deadly violence* <https://www.theguardian.com/world/2015/jun/08/narcissism-terrorism-violence-monis-breivik-lubitz-jihadi-john> (dostęp: 21.12.2020).
- [31] MindTree: <https://www.wykop.pl/wpis/28954487/seks-prawem-nie-towarem-seks-socjalny-dla-kazdego/> (dostęp: 24.12.2020).
- [32] *Młodzi Norwegowie wracają na Utoję. Wśród nich są ci, którym udało się uniknąć śmierci*, 08.08.2015, <https://www.wprost.pl/swiat/517222/mlodzi-norwegowie-wracaja-na-utoje-wsrod-nich-sa-ci-ktorym-udalo-sie-uniknac-smierci.html> (dostęp: 21.12.2020).
- [33] Olsen A., *Breivik was 'already damaged by the age of two'*, <https://www.tv2.no/a/8241631/> (dostęp: 19.12.2020).
- [34] Puto K., *W sprawie legalizacji gwałtów*; <https://krytykapolityczna.pl/felietony/kaja-puto/w-sprawie-legalizacji-gwaltow/> (dostęp: 41.12.2020).
- [35] Schaub U., *Krieger wider die Gleichheit*, <https://taz.de/Debatte-Terror-in-Norwegen/!5115004/> (dostęp: 21.12.2020).
- [36] *The Life Of A Mass Murderer In World of Warcraft*, 19.04.2012, <https://kotaku.com/the-life-of-a-mass-murderer-in-world-of-warcraft-5903501> (dostęp: 22.12.2020).